

BARTA JÁNOS:

A POLITIKUS KEMÉNY

(Válasz Pándi Pálnak)

A szépiró Kemény néhány sajátosságát tárgyaló előadásomat a legerősebb bíráló Pándi Pál elvtárs részéről érte — ez az oka annak, hogy az ő hozzászólásával ilyen részletesen foglalkozom. Abból indult ki, hogy fő feladatunk megvédeni azt a képet, amelyet marxista irodalomszemléletünk Kemény Zsigmondról kialakított — s megpróbálta ezt a képet, amelynek kialakításához néhány évvel ezelőtt ő maga is hozzájárult (Népszabadság 1958. okt. 26.), röviden föl is vázolni. A portréban eszerint nem a szépiró, hanem a publicista vonásainak kell uralkodniuk, mert hiszen nem a regényíró, hanem a publicista-politikus volt az, aki szélesebb körökben hatást gyakorolt. Ilyen szempontból a portré lényeges vonása a forradalomellenesség, központi tényezői: egyrészt hogy Kemény 49-ben és 49 után megtagadta a forradalmat, s röpirataiban, mint nemzet-karakterológus torz, hamis képet festett a magyar nemzeti jellemről, éppen népünk forradalomellenességét emelve ki. Ami Kemény regényeinek esztétikai értékeit illeti, ezek csak másodlagosak; körülbelül odatartozik ő is amaz íróink sorába, akik a maguk esztétikai pozitívumait regresszív tartalmakon és problematikán bontakoztatták ki — aminő volt Amadé, Gyöngyösi, Kosztolányi.

Legelső kérdés, amely az elmondottakkal kapcsolatban fölmerül, éppen az: vajon csakugyan kialakult-e már a marxista irodalomtörténetírás képe Keményről? Pusztán külsőleg: az elmúlt tizenöt évben alig foglalkozott vele akárki is tüzetesebben; önálló cikk alig egy-kettő jelent meg róla, inkább csak egyéb írásokba beszótt utalások; leginkább még a közkezen forgó egyetemi jegyzetekre lehetne hivatkoznunk, amelyek műfajuknál fogva sem támaszthatják a tudományos lezártág igényét. Legkomolyabban éppen Nagy Miklós A rajongók-bevezetője veti fel a kérdéseket, s önmagában is, Pándi elvtárs említett bírálata nyomán is inkább azt érezteti, hogy a kérdések még koránt sincsenek lezárva. Azok a tények és értékelő megállapítások, amelyeket Pándi elvtárs tett, megszülettek már akkor, több mint tíz évvel ezelőtt, amikor marxista irodalomtudományunk első ízben próbálta feladatait felmérni. Azóta sem jutottunk árnyaltabb eredményekre — ezt éppen Pándi elvtárs mostani felszólalása is bizonyítja. Természetesen, leginkább a politikus Kemény megítélésének lezárása előtt még történeti vonalon is kellene egyetmást tisztáznunk. Ilyennek gondolom én, amint ezt már másutt elmondtam, a kiegyezésnek és a kiegyezés előkészítésének értékelését; csatlakoznia kell ehhez a magyar emigráció és Kossuth 1849 utáni tevékenysége elemzésének is. Történettudományunk józan, körültekintő ítéletei adhatnak majd olyan alapot, amelyre a politikus és publicista Kemény értékelése fölépülhet; e nélkül pedig a marxizmus Kemény-portréja valóban nem lehet teljes.

De talán a felmerült problémák megvitatása is közelebb visz ahhoz, hogy a portré egyes vonásait tisztábban lássuk. Első gyanánt azt említem meg: ténybelileg, terjedelmében is kevésnek, leszűkítettnek érzem azt az alapot, amelyre Pándi elvtárs a maga megállapításait építi. Az ő vázolata 49-re és a következő néhány évre, még közelebről a két röpiratra (*Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*) támaszkodik. Egy háromévtizedes közéleti pályából három-négy évet kiragadni és a többi mellőzni nyilvánvalóan tudományos szempontból erősen vitatható. Mégpedig vitatható éppen azért, mert ezek az évek Kemény politikai pályájának a mélypontját jelentik, s a mélypont maga, bárhogy is, mindig csak átmeneti jelenség. A tudományos teljesség az egész pálya elemzését kívánja meg — amelyet természetesen az én rövid eszmefuttatásom nem végezhet el. Hogy a 48 előtti feudális viszonyokat túlhaladtaknak érezte, s maga is ott volt azoknak sorában, akik a polgári Magyarország kialakításáért küzdöttek, azt nem lehet tagadni. A nagy regényekkel kapcsolatban szoktuk a szemére vetni,

hogy az események mozgatóerőjében kevés teret juttat az osztályviszonyoknak — A rajongók Laczkó Istvánját kivéve, mintha nem is látna osztály-erőket és jellegzetességeket. Valóban, szépirodalmi alkotásaiban kevés jele van ennek — de pótolják a hiányt publicisztikai alkotásai és történelmi elmélkedései. Barla Gyula középiskolai tanár a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemhez benyújtott doktori értekezésében (Kemény Zsigmond világnézetének és politikai nézeteinek kialakulása) összegyűjtötte és rendszerezte az 1848 előtti időszakból származó társadalmi érdeklődési nyilatkozatokat. Az derül ki az összeállításból, hogy Kemény, aki a maga provinciális problémáival küszködő kis Erdélyben nőtt fel s ekkor még, ha túljutott is Magyarország határain, de az igazi kapitalista Nyugatot csak olvasmányokból és hallomásból ismerhette — mégis élenjáró talán valamennyi hazai kortársa között a társadalmi fejlődés időszakos problémáinak, az adott osztályviszonyoknak felismerésében. Hadd kérek kölcsön az említett értekezésből néhány idézetet:

Az általános hazai helyzetről: „Tudatik, miként a társadalmi viszonyok nem állanak fenn szünteleni átalakulás nélkül.” (1842.) „Korunk az átalakulás kora. A haladás szüksége polgári intézményeink legkisebb ágazataira is kiterjed, azt a nemzetélet minden szívdobbanása sürgeti.” (1845.) Megnevezi ennek a haladásnak az irányát és központi problémáját is: „Van egy ügy, melyért hön dobant meg minden jobb alkotású honfi melle, s rögtön elintézését aggodalmas kétséggel sürgeté, mert nyilván volt, miként itt többé már a Sybilla utolsó három könyveinek, hanem belőle még néhány el nem égett leveleknek tűztől megmentéséről van szó. Ez ügy a jog és a birtoktalan tömeg jóvendője.” (1842.) A nemesi ősöket vádolja, amiért „milliók iránt oly kegyetlenségi hajlamot és zsarnoklái vágyat mutatának”. (1842.) „De fogjuk-e örökké túrni lábaink alatt ezen élő számolyt, amely fájdalommal fizet magasságunkért?” (1842.) „A polgárosodás — ez nem jelenti pontosan azt, amit ma polgári átalakuláson értünk — szüntelen terjeszti hódítványait, s amely nép nem hajlik szelíd igája alá, veszve van.” (1842.) „Az európai alkotmányos élet ékkövei a városok, a harmadik rend, vagy sajátilag a vagyonos polgárság.” (1844.)

Abban az évtizedben, amelyben az utópista szocializmus különféle tanait már ismerte a magyar értelmiség és a haladó politikusok egy része, nem meglepő, ha Keménynél is már szerepel a „pauperizmus”, szerepelnek a kapitalista osztályviszonyok s a munkásmozgalom problémái. De Kemény javára kell írunk azt, hogy nem múltó kipillantásról van szó, hanem a témának állandó napirendtartásáról, s jórészt övé a megfogalmazás pregnáns ereje is. Egy jegyzete szerint a pauperizmusnak csak idealizmusa a saint-simonizmus és a fourierizmus, „ellenben synthetizmus a mindenre kiterjesztett választói jog. A többi csak fegyvergyakorlat; ez leend azon pharsaliai mező, mely a birtok fölött végkép határoz.” (1843-ból.) „A gép halomra gyűjti a pénzt; a pénz tulajdonosának renyhe láblógatásai mellett is szüntelen szaporodik, míg a munkabér egy fillérrel sem hág fölebb.” (1843.) „Ugyanazon ösztöne az emberi léleknek, mely mint ényelemvágy az ipart teremté, vagyonosodást szült, alkotmányos és magánjogi garanciákat idézett elő s megalapítá a dolgok fennálló rendét: ugyanazon ösztön, mondom, alsóbb fokon, midőn az életfenntartás szükségévé válik, ha a viszonyok és polgári intézményekben gátot lel, destruktív erőt ölt magára, és a birtok védelmét, t. i. a dolgok fennálló rendjét ostromolja. Így támad a szegénynek a gazdag elleni harca, ezen örökös polgárháború.” (1842.) Nem kerüli el figyelmét a korabeli kapitalizmus legvisszataszítóbb kinövése: a gyermekmunka, s a *Korteskedés*-ben, tehát már 1843-ban utal rá, hogy a kapitalista robotmunka folytán „lassanként a családoktelékek minden szála szétbomlanak” — a téma majd a Kommunista Kiáltványban bontakozik ki egész jelentőségében. „A tömeg helyzetéről közlött eddigi nézeteim azon tényttörekvének kitüntetni, miszerint a szabad intézvények és gyáripár korában szüntelen találunk nyomort, mint a földművelést űző és a hűbéri rendszer befolyása alatt létező népeknél; és miután Európa minden országa általán szólva a két osztályzat valamelyikéhez tartozik, bátran lehet állítani, hogy a szegénynek a gazdag elleni harca bizonyos fokig mindenütt kifejtve van.” (1843.) A korai munkásmozgalom munkásegyleti jellegű szervezkedését még helyesli is; jogosan mondhatják a munkások: „Miért maradunk mindig nyomorult viszonyokban? Nekünk képviselni kell a munka jogát, a tőke jogának ellenében.” (1843.)

Természetesen, bármennyi idézet alapján sem lehetne Keményt forradalmár szociáldemokratának minősíteni. A proletariátus meginduló öntudatosodása, a szocializmus eszméinek és elméleteinek fokozódó népszerűsége: nem jelentik számára egy jobb jövő hajnalpirkadását; vészjelek ezek, s ha nem intézi el őket röviden, mint fantasztikus elméleteket, akkor éppen olyan fejlődést próbál sugalmazni, amely a magántulajdon és a polgári rend elleni mozgalmakat és erőszakos támadásokat már eleve lehetetlenné teszi — nem viszont-erőszak alkalmazásával, hanem a jogoknak és a tulajdonnak okosabb és erkölcsösebb elosztásával. Vajon ok-e ez, a negyvenes évek Magyarországon a komoly elmarasztalásra, amikor az alapvető feudális intézmények felszámolása is, rövid határidőn belül, kétségesen látszott, s a leghaladottabbak is csak olvasmányból vagy nyugati utazásokból ismerhették az ipari kapitalizmus és a munkás-

nyomor problémáit — s még szép, hogy figyeltek olyan külföldi jelenségekre, amiket akkor még a magyar társadalmi fejlődés nem teremtett meg. A magántulajdon elvén pedig hányan jutottak túl akkoriban Magyarországon? Ezt a nagy, de voltaképpen akkor nálunk még időszzerűtlen lépést maga Kossuth sem tette meg. (A forradalomellenesség kérdéséről utóbb lesz szó.)

A Kemény elleni vádak másik csoportja a nemzeti függetlenség körüli magatartásához tapad: ez volt a kor második nagy magyar problémája. Itt sem árt az emlékeztünket néhány ténnyel és nyilatkozattal fölfrissítenünk. Kemény emlékirataiban maga számol be arról: mit gondolt és mit tervezett 49 tavaszán, általában 48 végétől fogva, Debrecenben. Az előző szakaszt ekkor, érthető és alább még fejtegetendő okokból, igyekszik homályba borítani — de már Papp Ferencnek sikerült 1848 márciusa és decembere közötti cikkeit és nyilatkozatait napvilágra hozni. Ismeretes tény, hogy Kossuth március 3-i javaslatai és az áprilisi törvények lényegükben a centralisták főbb követeléseit valósították meg — magától értetődik, hogy Kemény örömmel üdvözli őket és ragaszkodik is hozzájuk. Nem árt ezt nyomatékosan ismételni, mert a summás elítélés folytán Keményt az avatatlank ugyanolyan görbe szemmel nézik, mint az ókonzervatívokat, akik számára márciusban is, Világos után is az 1847-es status quo tűnt fel ideális állapotnak. A Pesti Hírlap akkori cikkírójaként írja: „A Gondviselés világesemények, mondhatnók világcodák által teljesíté szívünknek hő, de csak évek fáradaimai után elérhetőnek hitt vágyát. A törvény táblái — mint hajdan a szolgaság földéről kimenekült nép tízparancsai — az égből hullottak. Halandó kezek mutatták azokat föl a népnek, de emberi számításban felüli erő, oly európai mozgalom adta a halandó kezek közé, melynek keletkezését senki sem gyanítá és jelentékenységet fölfogni még senki sem tudja.” „A szabadság és az egyenlőség és a testvériség országlása kezdődik el.” Egy ideig még Kossuthot is dicséri, „kitől annyit vár a haza és annyit nyert”. Vegyük ehhez az ismert életrajzi adatokat Papp Ferenc nyomán (I. 418. sk.): állásfoglalását a magyar hadsereg mellett, részvételét az országgyűlés kiáltványának megfogalmazásában, heves támadásait az elvakult bécsi politika és Jelačić ellen. „Minden kilátás arra mutat, hogy a bűn cinizmusa még dicsekedni fog a vizzályal, amelyet közénk vetett, a segedelmezéssel, amelyet Jelacícznak nyújt, és a kannibáli kegyetlenségekkel, melyekre a rácokat felbujtogatta.” „De a mi álgúnyunk dörödjének meg, s a háromság ellen legyünk egyik mindvégig a harcban, melyet nem lehet elveszteniünk, mihelyt belátjuk, hogy fajunknak lenni — nem-lenni harca.” Teljes szimpátiája idebent a Batthyány-kormányának szólt, azt mindenáron erősíteni akarta; nem tartom eldöntött dolognak, hogy ezt bűnül rójuk fel neki.

Kossuth-ellenes, a megegyezés lehetőségeit kereső, legalábbis elvágni nem akaró, békepárti politikája 48 őszétől fokozatosan erősödik. Sokféle tényező sodorta erre az útra. Voltak ezek közt társadalmiak is: hírek érkeznek a parasztság megmozdulásairól, a külföldi forradalmakról. Széchenyivel együtt retteg a nincstelenek fölkelésétől; már a tavaszon aggasztották a februári párizsi forradalom szocialista mozzanatai. „Mit álomnak tartottunk, való akar lenni, mit rajongók hirdettek, most a tömeg sürgeti, s az utópia, mely régen az eszmék szélső szabadsága volt, most az eszmék jezsuitizmusává vált, s egy Barbès, egy Blanqui kezébe a legélesebb fegyvereket adja a rend és közbéke ellen.” „Nincs kétségem, miként a hűbéri viszonyok maradványai kártékonyak lévén, eltöröltetendők, s eltöröltethetnek a tulajdon kirablása nélkül.” Nem tetszik neki, hogy az új országgyűlési képviselők — szerinte — többnyire a köznépből valók.

Egyre nagyobb súllyal befolyásolják álláspontját a katonai és külpolitikai tényezők. Az őszi vereségek és a téli kétségbeesett menekülés jeleneteire az ő elméjében már rávetíti árnyát a szláv veszély s az orosz cári beavatkozás réme; ekkor kezd arra a véleményre jutni, hogy a magyar szélsőbal radikalizmusa és a politikai vezetés nem számol a nemzetközi helyzetből és a katonai erőviszonyokból adódó veszélyekkel. De a cél, amelyet még ekkor sem ad fel, az „alkotmányos függetlenség”, a pragmatica sanctio szellemében.

Vessünk még néhány pillantást azokra a művekre, amelyek valóban Kemény politikai pályájának mélypontját teszik. A legelső, az *Emlékirat*-ot, nem szánta a nyilvánosságnak, s nem is jelent az meg, csak halála után, akkor sem teljes szövegében. Már a korai köztudat „ügyvédi célzatú emlékirat” gyanánt tartja számon. Pulszky Ferenc ítélete szerint „valóságos védírat, mely a békepárt minden tagját a kivételes bíróság előtt igazolhatta s tisztára moshatta minden forradalmi veletlások imputációjától.” Ugyanez a célzat az *Forradalom után* tartalmán és elrendezésén is meglátszik; a baráti emlék szerint őt magát is nagyon bántotta, „hogy nem úgy írt, ahogy érzett és éreznie kellett volna”. Degrének, aki szemrehányást tesz neki, sajnálattal mentegetőzik, hogy barátai félreértették célját; fejtegetéseiben a sajtószabadság biztosítása és az elnyomottak védelme vezette. (Papp F. II. 35.) Sem a művek taktikai célját, sem azt, ami bennük őszinte érzés vagy meggyőződés, nem tudjuk megérteni, ha elfelejtjük, hogy egy addig példátlan nemzeti katasztrófa után, az erőszakosságok, a bebörtönzések, a kivégzések árnyékában keletkeztek, akkor, amikor írjukra és számos társára a

haditörvényték leleselkedett. Jókait visszaemlékezése szerint: „mikor Kemény emlékiratát írta, akkor még javában folyt a nagy inkvizíció”. Úgy gondolom, ezekben a hónapokban az volt a rendkívüli eset, ha valakin nem lett úrrá a sötét meghasonlás; nem akarom Arany ismert levél-nyilatkozatait idézni.

Kemény minden bizonnyal maga is meg volt győződve róla, hogy a magyar nép nem forradalmi természetű; de ennek nyomatékos hangsúlyozását mégis inkább már a taktikai cél diktálhatta: elsősorban a dühöngő bécsi diktatúrának kellett volna tudomásul vennie, hogy a magyar jellemről távol áll az alattomoság és mindenfajta titkos konspiráció. No de hiszen, még mindig a nagy kétségbeesés légkörében, egy kis nemzet-karakterológiát Arany János is elkövetett (A nagyidai cigányok-ban), s egy évtized múlva meg is magyarázta; a *Bolond Istók* második énekének idevágó mondataiból megütheti a fülünket egy: „Mind csupa bátor, nyílt őszinteség...”

A kulcskérdés természetesen mégiscsak az: mit és meddig tagad meg Kemény e röpiratokban negyvennyolcból. Egykorú hírlapi cikkeiben (1850—51) a birodalomnak jelenlegi, tehát közvetlen Világos után létrejött berendezését (az 1849. március 4-i alkotmányt) változhatatlan alapnak tekinti, — no de írhatt-e mást, a katonai kormányzat cenzúrája alatt? Azt mégis szinte bizonyosnak tartom, hogy egy ideig e tekintetben a teljes reménytelenség, ha nem a teljes lemondás jelentette nála a sokat emlegetett reálpolitikát. De itt sem kell Keményt elszigetelten tekintenünk; ez a néhány év mások számára is hozott súlyos megrendülést; Eötvös menekülése és szintén 1850-ben Pesten németül megjelent röpirata (*Über die Gleichberechtigung...*) nagyobb zuhanás lefelé. Méltánylást igénylő szempontunk a megítélésben az lehet: ki mikor, milyen módon találja meg az utat — előre vagy inkább vissza a -48-as eszínéhez. A *Még egy szó* (1851) hosszú eszmefuttatásban teszi fel a kérdést: „Feltartható volt-e a régi állapot?” (ez a második fejezet címe) — értve ezen a nagy március előtti rendszert, s a végső, kényszerítő erejű konklúzió: a változás szükségessége. S közben hangzik el ez a még mindig szükségképpen ködös, de már bizonyos igényeket fenntartó mondat: „Hogy hazánk önállósága, mely a birodalom egységével teljes összhangzásba hozhatatik, a legitimitás terén nyerjen az új viszonyokkal egyező megoldást: ez értelmes, ez népszerű kérdés.” (Ö. M. XII. 245.)

A következő nyom már határozottabb. Beksics szerint 1854-ben járt Pesten Palmerston angol miniszterelnök megbízottja; Deáknál és Keménynél a kiegyezés érdekében próbált közbenjárni, hogy az így megnyugtatt Ausztriát belesodorhassa a keleti háborúba. Kemény ekkor még korainak tartotta a kiegyezést, és hangot adott annak a véleményének, hogy a jelenlegi (ezúttal az 1853-as) alkotmány alapján ez lehetetlen is. Amikor aztán, évek múlva, az októberi diploma megjelent, meglehetősen zavart és bizonytalanságot keltett a hangadó magyar politikai körökben. Beksics adata szerint pl. Szemere elfogadta az októberi diplomát (*Kemény Zs., a forradalom és a kiegyezés*, 206. lap). A zavarban Kemény adja ki először a jelszót: „A 48-i törvényeket nem szabad bántani. Azokért sok vér folyt. Azok által győzhető le az októberi diploma is.” Tanulmányok éppen ezekből a napokból a Pesti Napló programjának szánt irányelvei. Olvashatók Papp Ferenc monográfiájának második kötetében, a 390—391. lapon; most elég csak az elsőt idézni: „Az 1848-iki törvények legalitását óvatosan, de mindig előtérbe hozni, nem a közjogi formákért (magyar minisztérium) vagy legalább nem annyira azokért, mint a demokratikus eszmékért.” A nagy közjogi mérkőzés távolabbi célja gyanánt ekkor még a perszonáluniót jelöli meg; nyilvánvaló, hogy Deák magatartása is az ő befolyása alatt szilárdul meg, s a harcok eszmei irányvonalát Kemény közvetlen ösztönzései és hírlapi agitációja jelölik ki.

Központi kérdése a politikus Kemény-értékelésnek a sokat emlegetett és tagadhatatlan forradalomellenesség. Elég sokszor jelenti ki, hogy a társadalmi fejlődés tekintetében az evolúció alapján áll; ezt a fejlődést „csupán fejlesztés útján, rázkódások és felforgatások nélkül” tartaná igazinak. (Idézet a *Kortekedés-ből*.) „Nálunk nemigen létezik befolyásos egyén, ki a folytonos és rázkódás nélküli haladást ne tartaná keble legszentebb hitének.” (1843.) Logikusan következik ebből az osztályharc helytelenítése: „Kettő vala a cél, mely kebleinket feszíti. Erősbülése a nemzetnek benn, az osztályok közötti kibékülés, súlyos viszonyok rendezése által, s künn az egyesülésben.” (1843-ból; a legfőbb politikai cél: az unió.) De vigyázzunk az anatómiával; óvatosságra inthet az, hogy — az előbbi idézetek szerint — Kemény az osztályharcot ugyan helyteleníti, de a saját korában folyó osztályharcot társadalmi háttérrel együtt pontosan felismeri. Éppen ezért nem árt az ő forradalomellenességét is árnyaltabban megfogalmazni.

Mi volt hát az, amit Világos után, „forradalom” címén megtagadott, ami ellen már -48 késő ősze óta küzdött? Ma, a marxizmus—leninizmus világánál, tisztában vagyunk a szó jelentésével és osztálytartalmával. Az új osztály, az új társadalmi rend erőszakos úton kísérletet tesz a réginek, az avultnak a megdöntésére. Kemény az erőszaknak elvben nem nagy híve, de a gyakorlatban ő is eljut az erőszakos változások olykori szükségességének elismeréséig.

Már 48 előtt mond olyasmit, hogy adott esetben „az érdekek éles összekoccanása” elkerülhetetlen. Egy 1853-as Pesti Napló-cikk szerint: az önmagukat túlélt intézményeknek „az erőszakos kimúlás vagy a megvettetés utolsó sorsuk. Minthogy az érdekek, melyek általuk konszolidáltak magukat, akkor is védelmezik minden változás ellen, midőn e változtatást az eszmék, a szokások és erkölcsök szükségessé tették.”

De vajon maga a szó: »forradalom«, ugyanazt jelentette-e akkor, mint ma? Sok régi nyilatkozat egybevetése azt bizonyítja, hogy akkoriban, sőt századokon át nem választottak még el egymástól oly élesen társadalmi, osztály-jellegű felkelést egy nemzet határain belül — és függetlenségi, idegen hatalom elleni fegyveres lázadást; a szó jelentése általában a fennálló ellen, mindenfajta hatalom ellen való erőszakos fellépést magába foglalt. Kemény a *Még egy szó-ban* Kossuth 48 előtti tevékenységéről: „Kossuth terveiből elég destrukció folyt, de semmi tiltakozás a társadalom alapjai ellen, semmi pozitív vágy a forradalom előidézésére, akár szocialista irányban, akár szabadsági háború alakjában.” Ez a legvilágosabb idézet — noha a *Forradalom után* ama lapjai, amelyekben a nemzeti önállósági törekvéseket elemzi, hallgatólagosan ugyanezen értelmezést tetelezi fel. Amikor tehát Kemény a 48—49-es forradalom ellen nyilatkozik, voltaképpen ezt a „szabadsági háborús” esetet itéli el; azt helyteleníti, hogy ilyen vagy olyan okokból — ezek közt, 48 ősi cikke szerint, jól látja Bécs ostobaságát és galádóságát is, de ezt most el kell hallgatnia — szóval hogy a márciusi események és az áprilisi törvények nyomán támadt konfliktus a magyarság és Ausztria közt végül is függetlenségi harccá éleződött ki. Hasonlóan kell értenünk a szót, amikor Bekicsben ezt olvassuk: „Az elnyomatás egész korszakában irtóztott az újabb forradalomtól” — s hogy ez a félelem erősen befolyásolta nézeteit és magatartását. De vajon csakugyan az lett volna-e ekkor a helyes taktika, ha a hazai vezető politikusok egy új „forradalom” kitörésén munkálkodtak volna, — már amennyiben ez a katonai megszállás és a diktatúra körülményei közt egyáltalán lehetséges lett volna? „Forradalmakat nem lehet parancsszóra létrehozni. 1848—49 rettenetes tapasztalatai megtanítottak arra, hogy nemzeti felkelések felidézéséhez sokkal több kell, mint távolban tartózkodó vezérek papiros-rendeletai.” Marx és Engels bírálta így Mazzinét és Kossuthot az 1853-as milánói felkelés kudarca után. (Idézem Lukács Lajos könyvéből: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867., 130. lap.) Mindig konkrétan kell tehát vizsgálnunk Kemény forradalomellenességének tartalmát és taktikai jellegét; 48-tól kezdve ezt a tartalmat Széchenyi eszméinek átvétele s a magyar—osztrák dualizmusnak, valamint a később rendezett közös-típus koncepciónak korbeli kényszerűségei szabják meg.

Enyhíteni próbáltam a fentiekben azt a képet, amely tudományos közvéleményünkben Kemény politikai pályájáról, különösen a mélypontot képező néhány évről él. A nagy nemzeti katasztrófa utáni közvetlen megrendülés hatását tükröztető, majd a véres megtorlást enyhíteni kívánó taktikai nyilatkozatok mellett lássuk meg azt is, hogy csaknem ő az egyetlen, aki komoly igényt veti fel az önbírálat kérdését — mondhatjuk-e, hogy annyi vérontás után erre nem volt szükség? —, s ő indítja el a kibontakozás felé vezető lépéseket is.

Pándi elvtárs észrevételeinek másik központja a Kemény szépirodalmi alkotásainak esztétikai értéke — illetve ezeknek az értékeknek másodsorba való állítása. Mivel itt a marxista esztétikai elmélet egyik legfontosabb, részleteiben még egyáltalán nem tisztázott kérdéséről van szó, magam is csak föltételes formában kockáztatok meg néhány észrevételt. Ismeretes, hogy az esztétikumnak már a humanizmus kora óta fontos embernevelő funkciót tulajdonítottak. Ennek az eszmének a szolgálatában valóságos történelmi-kulturális programok alakultak ki; a legismertebb: Schiller: Levelek az emberiség esztétikai neveléséről. Nos — az esztétikum a humanista szemlélet szerint ezt a nevelő funkcióját nem azon a réven gyakorolja, hogy közvetít vagy propagál bizonyos progresszív eszméket és célkitűzéseket, hanem már elsődlegesen azáltal is, hogy *esztétikum*; a szépségnek; a harmóniának stb. van önmagában is nevelő, alakító hatása arra a lélekre, amely befogadja. — Természetesen: súlyos hiba volna a műalkotás hatását tisztán csak az esztétikumából vezetni le — de másfelől nem kell és nem lehet tagadni és lekicsinyelni magát az esztétikum hatását sem. Az emberi élet nagy háztartásában az esztétikumnak is megvan a maga jelentősége.

Másfelől, ha Pándi elvtárs gondolatmenetét tovább próbáljuk gondolni, az a képtelen következtetés adódik belőle, hogy a műalkotás eszmei és tartalmi hatóelemeit pusztán a tételeken pozitív állásfoglalások, a propagatív tézisek, az ideológiai megnyilatkozások teszik ki. Eötvös nagyra értékeli, mert műveinek ilyen elemei megfoghatóak; Kemény megrovást kap, mert ilyen szempontból kevésbé erőlteti meg magát.

Nem szólva arról, hogy eszmei és erkölcsi irányban a negatív példának is megvan a nevelő és propagatív hatása — a művészet, a műalkotás hatását alapvetően szélesebbnek kell elképzelnünk. A műalkotás az egész emberből indul ki és az egész emberre hat — tehát nem az az elsődleges célja, hogy a szemlélt politikai és társadalmi tudatát *közvetlenül* formálja. A művészet mélyebb, igazabb, tartalmasabb embereket akar formálni — s ebből nem nagy merészség azt következtetni, hogy az igazabb és tartalmasabb embernek politikai és társadalmi tudata

is helyesebb, igazabb. Ha a politikai és társadalmi tudat közvetlen formálására tör a művészet (amit különben a közélet más tényezői sokkal hatásosabban elvégeznek) — akkor a múlt nagy alkotásainak java részét — és éppen a legnagyobbakat — a lomtárba utalhatnánk. Raffael és Tizian festészetének, Bach és Beethoven zenéjének mi hasznát vennénk akkor?

De ha az egész ember formálását nézzük, egy kis szerény osztályrész talán Keménynek is kijut belőle. Az emberi szenvedélyek világára ráeszméltetni — erkölcsi konfliktusok átélésén keresztül morális öntudatunkat tisztítani, ideális embertípusokon át bizonyos ideális sóvárgásokat, eszményi törekvéseket sugalmazni — közelebb hozni a természethez a maga expresszív tájleírásain át — erre bizony ő is képes —, hogy a továbbiakat mellőzzem. Rendszerint ilyen alkalmakkor szokták szóvá tenni Kemény pesszimizmusát. Ne olvassuk Keményt, mert pesszimizmista nézőpontot tesz bennünket. Itt csak két dolgot látok vitathatónak: aki pesszimizista műveket olvas, az okvetlen pesszimizista lesz-e maga is — pl. akkor szoktunk-e szomorú nótákat énekelni, amikor szomorúak vagyunk s azért vagyunk-e szomorúak, mert szomorú nótákat éneklünk? — Másrészt: azt, akinek társadalmi léte, a lét anyagi alapjai szerint semmi oka sincs a pesszimizmusra — azt holmi regények olvasása képes-e pesszimizmista tenni? Nem jelent-e ez a nézet idealizmust? — Arra pedig, akit önmagában a pesszimizmus réme nem fenyeget, a tragikumnak nem közvetlen, hanem művészi feldolgozásban való átélése a maga fölemelő és tisztító hatását kibontakoztathatja.

Általában ne feledjük el: amit a művészet ad, nem a közvetlen valóság, hanem a művészet közege át tükrözött valóság — tehát nem olyan hatással van ránk, mint ha pl. tragédiákat stb. a magunk közvetlen életében és környezetében élénkít.

Végül látok még problémát Pándi elvtárs módszerével kapcsolatban is. Író, művész, kiemelkedő emberi életművet csak egészben lehet értelmezni, a mozaikszerű látásmód félrevezet, mert itt a részletek is az egésztől nyerik értelmüket. A részlettanulmány elengedhetetlen, de csak azért, hogy az egészhez eljuthassunk. De honnan közelítsünk az egyéniség és az életmű egészéhez? Pándi elvtárs kísérletében az nem nyugtat meg, hogy az író-egyénséget negatívumai alapján fogja fel és értékeli. Kiindulása mostani vitánkban is negatív volt: Kemény, a forradalomellenes publicista, ez a fémjelzés dönt az egész életmű értékelésében. A kérdés kettős; nyilvánvaló, ahol a magatartás csupa politikai vagy társadalmi negatívumból áll, ott az egész író- vagy művész-egyénség megítéltetett — de ilyen határozott egyértelmű eset évszázadok alatt is ritkaság, s éppen a legnagyobbak nem esnek alá. Ugyanigy: ahol a műalkotás, az életmű egészében túltengenek az esztétikailag negatív vonások, ott már megszűnt a művészet; az ilyen esetek sem okoznak fejtörést. De ott, ahol a negatívum csak részleges — akár politikai, akár esztétikai tekintetben —, ott vajon ez adja-e kezünkbe az egyéniség és az életmű kulcsát? Hiszen a negatívum természetszerűen lehet korlát, a művészi és társadalmi szándék és erő végességének jele — tanulságos lehet az egyéniség megismeréséhez, de a lényegét mégsem ez teszi, a portré fő vonásait nem ez rajzolja meg. Kevés művész és költő maradna, aki ilyen mércén mérve meg tudna állani előttünk.

Legyünk tisztában vele: ahol az egyéniség magva negatív, ott igazi művészet nem születhetik. Ahol pedig ez a mag pozitív, és minél nagyobbarányúan pozitív, annál kevésbé képesek a magatartás negatív vonásai az eredeti pozitívumot tartósan elhomályosítani. Ha kell példa: ott van az Ady; mennyi negatívum az erkölcsi magatartásban, mennyi visszasság a külső életstílusban, mennyi elnagyoltság a művészet területén is — ahova a kortársak néztek, mindenütt a dekadencia nyilvánvaló jelei —, s mily kevésbé jelentősek ezek ma számunkra, mikor látjuk azt a komoly, nagy pozitív vonalat, amelyhez a költészet és az emberi magatartás végső kérdéseiben Ady mégiscsak ragaszkodott.

Igy értem én azt, amikor Pándi elvtárs módszerét, amellyel az író-egyénségekhez közeledik, problematikusnak érzem. Ha ez a közeledés a negatívumok felől történik, nem is igazi közeledés — és csak szegényítés jár a nyomában. Mindenképpen helyénvalóbb olyan úton indulni el, amely az irodalom gazdagságának feltárásához vezet.